REVIEW OF RESEARCH
ISSN: 2249-894X
IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF)
VOLUME - 11 | ISSUE - 5 | FEBRUARY - 2022

कोरोना विषाणुमुळे गोंदिया जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांवर झालेले आर्थिक परिणाम : एक चिकीत्सक अध्ययन

डॉ. सतीश आ. बोरकर
वाणिज्य विभाग
एस. एस. जैस्वाल कॉलेज, अर्जुनी मोरगाव, जिल्हा गोंदिया.

सारांश:

भंडारा जिल्ह्यातून गोंदिया जिल्ह्याची निर्मिती झाली हा जिल्हा महाराष्ट्र राज्याच्या उत्तर पूर्व भागात आहे. हा विदर्भातील प्रमुख जिल्ह्यांपैकी एक आहे या जिल्ह्याच्या पूर्व सीमेवर छत्तीसगड राज्याचा राजनांदगाव जिल्हा आणि उत्तर सीमेवर मध्य प्रदेश राज्याचा बालाघाट जिल्हा आहे. या जिल्ह्याला लागून असलेले महाराष्ट्रातील इतर जिल्हे म्हणजे भंडारा, गोंदिया आणि गडचिरोली. हा जिल्हा अविकसित जिल्हा असून येथील बहुतांशी जमीन जंगलांनी व्यापलेली आहे.भात हे या जिल्ह्याचे प्रमुख पीक आहे इतर पिकांमध्ये ज्वारी, गहू, तुवार यांचा समावेश होतो. लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती आहे जिल्ह्यात उद्योगांचे प्रमाण नगण्य असल्याने हा जिल्हा आर्थिकदृष्ट्या मागासलेला आहे. भात हे या जिल्ह्याचे मुख्य पीक असल्याने या जिल्ह्यात अनेक भात गिरण्या आहेत गोंदियाला राईस सिटी म्हणूनही ओळखले जाते.

भारतासह जगातील विविध देश सध्या कोरोना विषाणूच्या साथीच्या समस्येशी लढत आहे या साथीने कोणताही प्रदेश सोडलेला नाही. कोरोना संसर्गामुळे देशातील शेतकऱ्यांनाही त्रास सहन करावा लागत आहे भारत सरकार आणि राज्य सरकारे,संबंधित विभागांचे अधिकारी आणि संपूर्ण लोकसंख्या ही साथीची काळजी घेण्याचा प्रयत्न करीत आहेत.गोंदिया जिल्ह्यात तिरोडा, अर्जुनी, मोरगाव, गोरेगाव, आमगाव, देवरी सडक अर्जुनी आणि सालेकसामध्ये मोठ्या प्रमाणात धान व भाजीपाला लागवड केली जाते लहान आणि सीमांत शेतकरी बहुतेक देशात भाजीपाला लागवड करतात भाजीपाला लागवड करण्यासाठी तुलनेने अधिक खर्च आणि कष्ट घ्यावे लागतात, म्हणून नफा देखील जास्त असतो परंतु यावेळी कोरोना संसर्गामुळे शेतकऱ्यांचे नुकसान झाले आहे.संकटाच्या वेळी ग्रामीण अर्थव्यवस्थेची सर्वाधिक चर्चा झाली पाहिजे. सध्या, शेती क्षेत्र हा एक दुवा आहे ज्यामुळे भविष्यात भारतीय अर्थव्यवस्था सुरळीत चालेल.म्हणून कोरोना विषाणुमुळे गोंदिया जिल्ह्यातील शेतकरी व शेतमजूरांवर झालेले आर्थिक परिणाम जाणून घेण्याच्या अनुसंघाने प्रस्तुत संशोधनचा विषय महत्वाचा आहे. हा शोध पत्र गोंदिया जिल्ह्यातील शेतकरी व शेतमजूरांची कोरोना नंतर आर्थिक स्थिती कशी आहे?, गोंदिया जिल्ह्यातील शेतकरी व शेतमजूरांच्या कोरोना नंतर उद्भवणाऱ्या विविध आर्थिक समस्या कोणत्या आहेत? या प्रश्नांची उत्तरे शोधण्याच्या उद्देशाने लिहण्यात आला आहे. या शोधपत्रात कोरोना विषाणुमुळे गोंदिया जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांवर झालेल्या आर्थिक परिणामाचे चिकीत्सक अध्ययन केले गेले आहे.

मुख्य शब्द: आर्थिक परिणाम, कोरोना विषाणू, गोंदिया जिल्ह्या, शेतकरी व शेतमजूर.

शोध निबंधासाठी वापरण्यात येणारी संशोधनाची पद्धती:

प्रस्तुत शोधपत्रासाठी वापरण्यात येणारी माहिती व तथ्ये ही विषयाशी संबंधित विविध पुस्तके, मासिके, लेख, वर्तमानपत्र व सांकेतिक स्थळावरुन संकलित करण्यात आली आहे

संशोधनाचे उद्देश:

1) कोरोना विषाणुमुळे गोंदिया जिल्ह्यातील शेतकरी व शेतमजूरांवर झालेले आर्थिक परिणामाचे चिकीत्सक अध्ययन करणे
2) गोंदिया जिल्ह्यातील शेतकरी व शेतमजूरांची आर्थिक स्थिती कशी आहे हे जाणून घेणे.
3) गोंदिया जिल्ह्यातील शेतकरी व शेतमजूरांच्या कोरोना नंतर उद्भवणाऱ्या विविध आर्थिक समस्येचे अध्ययन करणे.
4) संशोधना पासून निघालेल्या निष्कर्षांच्या माहितीच्या आधारे गोंदिया जिल्ह्यातील शेतकरी व शेतमजूरांच्या विकासासाठी सूचना देणे

परिचय:

गोंदिया जिल्ह्याची विभागणी गोंदिया, अर्जुन मोरगाव, तिरोडा आणि देवरी या चार उपविभागांमध्ये करण्यात आली आहे. प्रत्येक उपविभागात दोन तालुके, 556 ग्रामपंचायती आणि 954 गावे आहेत. या जिल्ह्यात गोंदिया, तिरोडा, अर्जुनी मोरगाव, आमगाव, देवरी असे पाच विधानसभा मतदारसंघ आहेत. यातील लाखांदूर व साकोली हे भंडारा व गोंदियाचे क्षेत्र एकत्र करून निर्माणझालेले विधानसभा मतदारसंघ आहेत. गोंदिया जिल्ह्यात आठ नगरपालिका आहेत. वैनगंगा, बाग, चुलबंद, गाढवी आणि बावनथडी. यामध्ये वैनगंगा ही मुख्य नदी आणि दुसरी तिची उपनदी आहे

गोंदिया हे महाराष्ट्र राज्याच्या उत्तर-पूर्व भागात वसलेले आहे आणि त्याचे एकूण जमीन क्षेत्र 5,234 चौरस किमी आहे, जे एकूण राज्य क्षेत्राच्या 1.7 टक्के आहे. याच्या उत्तरेला मध्य प्रदेशातील बालाघाट जिल्हा, पूर्वेला छत्तीसगडच्या राजनांदगाव जिल्हा, दक्षिणेला गडचिरोली जिल्हा आणि पश्चिमेला महाराष्ट्रातील भंडारा जिल्ह्याची सीमा आहे हे आठ उप-जिल्ह्यांमध्ये विभागलेले आहे आणि 893 गावे आहेत. 83 टक्के लोकसंख्येतील बहुसंख्य लोक ग्रामीण भागात राहतात शेती हा मुख्य व्यवसाय आहे, ज्यामध्ये 68 टक्के कामगार कार्यरत आहेत (2001 च्या जनगणनेनुसार). उर्वरित घरगुती उद्योगात (10 टक्के) आणि इतर कामगार 13. 22 टक्के आहेत. जिल्ह्यात भात हे प्रमुख पीक घेतले जाते पिकाच्या भरपूर उत्पादनामुळे या जिल्ह्याला महाराष्ट्रातील तांदळाची वाटी असेही संबोधले जातेयामुळे अनेक तांदळाच्या गिरण्याही सुरू झाल्या असून हा जिल्ह्यातील प्रमुख उद्योगांपैकी एक आहे

गोंदिया जिल्ह्यात तांदूळाचे उत्तम दर्जाचे (गुणवत्ता) देखील जिल्ह्यात उत्पादन केले जाते आणि विविध देशांमध्ये निर्यात केले जाते. जिल्ह्यात लोहखनिज आणि क्वार्ट्ज ही महत्त्वाची खनिजे आढळतात. जिल्ह्याचे एकूण क्षेत्रफळाच्या जवळपास 51 टक्के वनक्षेत्र आहे जे राज्याच्या सरासरीच्या (सुमारे 17 टक्के) तुलनेत खूप जास्त आहे आणि वनसंपदा जिल्ह्याच्या अर्थव्यवस्थेत योगदान देतेनागझिरा आणि नवेगाव ही जिल्ह्यातील राष्ट्रीय राखीव जंगले आहेत बांबू, तेंदूपत्ता आणि सागवान लाकूड ही जिल्ह्यातील महत्त्वाची वनसंपदा आहे. जिल्ह्यात औद्योगिक क्रियाकलापांचा अभाव असून औद्योगिकदृष्ट्या मागासलेला आहे जिल्ह्यातील काही भाग (विशेषतः पूर्वेकडील भाग) नक्षलवादी कारवायांसाठी प्रवण आहे आणि जिल्हा हा रेड कॉरिडॉरचा एक भाग आहे

2011 च्या जनगणनेनुसार, गांदिया जिल्ह्यात एकूण कामगारांची संख्या6,65,419 आहे. एकूण कार्यरत लोकसंख्येपैकी 28 टक्के शेतकरी आणि 42.3 टक्के शेतमजूर आहेत याशिवाय 4.9 टक्के कामगार घरगुती उद्योगांमध्ये गुंतलेले आहेत, तर उर्वरित 24.8 टक्के कामगार घरगुती उद्योगांव्यतिरिक्त वाहतूक, बांधकाम आणि व्यापारात गुंतलेले आहेत व्यवसायात गुंतलेले मुख्य रहिवासी 65.2 टक्के आणि किरकोळ कामगार 34.8 टक्के आहेत. एकूण कामगार ते एकूण कामगारांची टक्केवारी 65.2 टक्के आहे, तर एकूण कामगारांची टक्केवारी 34.8 टक्के आहे. ग्रामीण भागातील कामगारांची टक्केवारी 53.3 टक्के आहे, तर बिगर कामगारांची टक्केवारी 49.7 टक्के आहे. हेच प्रमाण शहरी भागात अनुक्रमे 35.9 टक्के आणि 64.1 टक्के आहे. 2011 च्या जनगणनेनुसार, जिल्ह्याची लोकसंख्या 0-14 वर्षे वयोगटातील 25.6 टक्के आणि 15 ते 59 वर्षे वयोगटातील 64.7 टक्के आहे. 2011 च्या जनगणनेनुसार जिल्ह्याची लोकसंख्या 87.3 टक्के हिंदू, 20 टक्के मुस्लिम आणि 13 टक्के इतर धर्मीय आहे.

रेड कॉरिडॉर हे भारताच्या पूर्वेकडील हा एक प्रदेश आहे ज्यामध्ये नक्षलवादी कम्युनिस्ट बंडखोरी मोठ्या प्रमाणावर होते2011 च्या जनगणनेनुसार, गोंदिया जिल्ह्याची लोकसंख्या 13.2 लाख आहे - राज्याच्या लोकसंख्येच्या 1.2 टक्के. बहुसंख्य लोकसंख्या (31 टक्के) गोंदिया उपजिल्ह्यात केंद्रित आहे, त्यानंतर तिरोडा उपजिल्हा 16 टक्के आणि अर्जुनी मोरगाव उपजिल्हा 11 टक्के, गोरेगाव आणि

आमगाव उपजिल्हा प्रत्येकी 10 टक्के, देवरी व सडक अर्जुनी उपजिल्हे अनुक्रमे प्रत्येकी नऊ टक्के आणि सालेकसा उपजिल्हा सहा टक्के आहे.

जिल्हयातील 60 टक्के लोकसंख्या कार्यरत वयोगटातील (15 ते 59 वर्षे) असताना, सुमारे 48 टक्के लोक प्रत्यक्षात कार्यरत आहेत म्हणजेच हा कामाचा सहभाग दर होय. जिल्ह्याचा साक्षरता दर 85.4 टक्के आहे, जो राज्याच्या 82.9 टक्के सरासरीपेक्षा किंचित जास्त आहे आणि अखिल भारतीय सरासरी 74 टक्क्यांपेक्षाही जास्त आहे. 93.54 टक्के पुरुष साक्षरता 77.3 टक्के महिला साक्षरतेपेक्षा लक्षणीय आहे. कामातील सहभागाचा दर एकूण कामगारांची (मुख्य आणि सीमांत कामगार) एकूण लोकसंख्येची टक्केवारी म्हणून परिभाषित केला जातो. जनगणना 2011 जिल्ह्यात एकूण 6.4 लाख व्यक्ती आहेत. यामध्ये 32 टक्के शेतकरी, 36 टक्के शेतमजूर, 10 टक्के घरगुती उद्योगातील कामगार आणि 22 टक्के इतर कामगार आहेत.

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा पाया हा शेती आहे. सध्या सुरू असलेल्या कोविड- १९ जागतिक संकटातही याचा पुरावा दिसून येतो. कोरोना विषाणूची साथ हे एक अद्वितीय संकट आहे या वेळी, विविध प्रकारची लस जरी मिळत असली तरी हा विषाणु विविध रुपाने समोर येत आहे. परंतु लॉकडाउन नावाचे शस्त्र या विषाणूंविरूद्ध संरक्षण म्हणून वापरले जात आहे लॉकडाउन भारतातील तसेच जगभरातील बहुतेक उत्पादन उपक्रम ठप्प पडले होते, परंतु अशा संकटातही शेतकऱ्यांनी आपल्या शेतात पिके घेतली आहेत आणि सध्या पुढील पिकाची तयारी करीत आहेत. डॉक्टरांच्या बरोबरच शेतकरीही या संकटात सैनिक म्हणून लढाई लढत आहेत हे सत्य आहे या शेतकऱ्यांमुळे अख्खा भारत बंद असतानाही अन्नधान्य लोकांच्या घरात पोचले गेल्या तीन दशकांत अन्नधान्य उत्पादनामध्ये भारताने मिळवलेल्या यशाचा हा परिणाम आहे. कोविड- १९ चा परिणाम कोणत्याही एका क्षेत्रावर नाही याचा परिणाम भौगोलिक, सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या संपूर्णगोंदिया जिल्ह्यावर झाला आहे. कृषि क्षेत्रावर आणि त्यामध्ये काम करणारे लोक यांच्यावर याचे वाईट परिणाम झाले आहे. कृषी क्षेत्र, उत्पादन आणि सेवा क्षेत्र ही सर्व क्षेत्रे मंदीच्या दिशेने प्रवास करीत आहेत. आता पर्यंतच्या आकडेवारीनुसार हे स्पष्ट आहे की कोरोना विषाणुचा ग्रामीण भारतावर परिणाम झाला नाही, परंतु हे सत्य नाही.

कोरोना विषाणुमुळे गोंदिया जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांवर झालेले आर्थिक परिणाम :

गोंदिया ही मुळात कृषीप्रधान अर्थव्यवस्था आहे. जिल्ह्यातील एकूण लोकसंखेपैकी सुमारे 68 टक्के लोक शेतीवर अवलंबून आहेत यात 32 टक्के शेतकरी आणि 36 टक्के शेतमजूर आहेत. तसेच, गोंदिया जिल्ह्यातील प्रमुख उद्योग देखील शेतीवर आधारित आहे, म्हणजे भात मिलिंग उद्योग. लॉकडाऊनच्या काळातकोरोना संसर्गाच्या भीतीमुळे जिल्ह्यातील ज्या खेड्यांमध्ये मजूर आहेत त्यांनीही शेतात जाण्याचे धाडस केले नाही. भाजीपाला उत्पादक शेतकऱ्यांना दुहेरी त्रास सहन करावा लागला भात हे जिल्ह्यातील प्रमुख पीक आहे आणि जिल्ह्याला "महाराष्ट्राच्या तांदूळाची वाटी" असेही संबोधले जाते. शेती हा पारंपारिक व्यवसाय असून तो पिढ्यानपिढ्या चालतो कोरोनाच्या काळात ग्रामीण भागात असलेल्या खत, बियाणे, रसायनांच्या दुकानात लॉकडाऊन होण्यापूर्वी पुरेसा साठा नव्हता आणि नवीन माल मिळू शकला नाही. अशा परिस्थितीत शेतीचे काम जवळपास ठप्प झाले होते.

जिल्ह्यात शेतकरी शेतीला व्यावसायिक व्यवसाय मानत नाहीत आणि शेतीच्या वैज्ञानिक पद्धतींचा अवलंब करत नाहीत. जे शेतकरी भूमिहीन आहेत किंवा बटईदारकिंवा ठेक्यावर जमीन घेऊन शेती करतात किंवा जे शेतमजूर आहेतत्यांना कोरोना काळ एक गंभीर संकट होते. कारण त्यांचे संपूर्ण भांडवल गुंतवल्या नंतर त्यांचे हात रिक्त झाले होते. लॉकडाऊनच्या काळात जिल्ह्यातील औद्योगिक प्रगती मंदावली होती आणि जिल्ह्यात नुकताच स्थापन झालेला एकच मोठा उद्योग अदानी पॉवर आहे. यात भरती प्रक्रिया आधीच पूर्ण झाल्यामुळे वाढीव मनुष्यबळाची गरज नव्हती. लॉकडाऊनच्या काळात पशुपालकांचीही परिस्थिती चिंताजनक झाली होती कारण दुधापासून बननारे पदार्थ खोया, पनीर, इत्यादींचा वापर जवळजवळ शून्य झाला होता.

भात हे जिल्ह्यातील प्रमुख पीक आहे आणि यामुळे या प्रदेशात असंख्य तांदूळ गिरण्या उभ्या राहिल्या आहेत गोंदिया जिल्ह्यात सुमारे साडेचारशे राईस मिल आहेत. या तांदूळ गिरण्या सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग (MSME) श्रेणीत येतात. तांदूळ दळणे हा जिल्ह्यातील प्रमुख उद्योग आहे आणि तांदळाची उत्तम दर्जाची निर्यातही केली जाते परंतु ह्या लॉकडाऊनच्या काळात ह्या बंद होत्या त्यामुळे लॉकडाऊनच्या काळात जिल्ह्यात बेरोजगारी निर्माण झाली होती.

आधीपासूनच गोंदिया जिल्ह्यातील आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या शेतकऱ्यांचे उत्तरोत्तर सरकारांकडून दुर्लक्ष झाले आहे जिल्ह्यातील एकूण कामगारांपैकी ९०% लोक असंघटित क्षेत्रात गुंतलेले आहेत याचा अर्थ असा आहे की ते सामाजिक सुरक्षा फायद्यापासून वंचित आहेत हे असे लोक आहेत जे कोणत्याही संकट काळात मुख्यत प्रभावित असतात. जिल्ह्यातील बहुतांश भात

गिरण्यांनी तंत्रज्ञानात सुधारणा केली असून त्यांच्या गिरण्यांमध्ये आधुनिक उपकरणे आहेत. एका गिरणीत सरासरी दहा ते बारा मजूर असतात आणि कामाच्या स्वरूपासाठी अकुशल आणि अर्धकुशल मजूर लागतात. हा जिल्ह्यात प्रस्थापित उद्योग असल्याने आणि कामही फारसे तांत्रिक नसल्यामुळे, कौशल्याची मोठी कमतरता जाणवत नाही. तथापि, तंत्रज्ञानातील प्रगतीमुळे आणि मिलमध्ये आधुनिक उपकरणे आल्याने, अर्ध-कुशल कामगारांपैकी काहींना फंक्शन्समध्ये काही कौशल्याची कमतरता जाणवत आहे. तसेच कोरोना काळा सारखे संकट आल्यास अर्ध-कुशल कामगारांणा बेरोजगारिचा सामना करावा लागतो असेच लॉकडाऊनच्या काळात घडले.

कोरोना संसर्गामुळे झालेल्या लॉकडाऊनचा गोंदिया जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांवर वाईट परिणाम झाला आहे. शेतीच्या सर्व कामावर विपरित परिणाम झाला आहे आणि शेतकरी व इतर शेतीविषयक कामांमध्ये गुंतलेल्या लोकांसमोर एक गंभीर संकट उद्भवलेहोते. एकीकडे धानाची पेरणी करण्याचे काम रखडले होते, दुसरीकडे भाजीपाला इत्यादी साठवण्याची समस्या होती.

या काळात तिरोडा, अर्जुनी, मोरगाव, गोरेगाव, आमगाव, देवरी सडक अर्जुनी आणि सालेकसामध्ये या भाजी मंडी मध्ये बाहेरील जिल्ह्यातून येणारे व्यापारी जवळजवळ नगण्य होते, त्यामुळे भाजीपालाची मागणी फक्त स्थानिकच राहिली, म्हणून उत्पादकाला बाजारपेठ सापडली नाही. जिल्ह्यात जवळपास 31 टक्के निव्वळ पेरणी क्षेत्र (शेतीयोग्य जमीन) आहे. जिल्ह्यात भात हे प्रमुख पीक घेतले जाते गहू आणि हरभरा ही पिकेही फार कमी भागात घेतली जातात. जिल्ह्यात एकूण क्षेत्रफळाच्या जवळपास 51 टक्के क्षेत्रफळावर जंगल आहे जिल्ह्याच्या अर्थव्यवस्थेत वनसंपत्तीचाही मोठा वाटा आहे. हीच वनसंपत्ती लॉकडाऊनच्या काळात शेतकऱ्यांसाठी वरदान ठरली. जिल्ह्यातील महत्त्वाची वनसंपदा म्हणजे सागवान, बांबू आणि तेंदूपत्ता आहे 'वनीकरण आणि वृक्षारोपण' जिल्ह्याच्या एकूण GDP मध्ये सुमारे सहा टक्के योगदान देते.

लॉकडाऊनच्या काळात मोठ्या संख्येने वाहतूकदारांना वाहतुक परवानग्या मिळाले नव्हते. यामुळे शेतीमाल बाजारात येण्यासाठी लागणारा वेळ वाढला. दुसरीकडे, रेस्टॉरंटला अंतरिम कालावधीसाठी बंद ठेवण्याचे आदेश देण्यात आल्यानेहोते त्यामुळे मागणीच्या बाजूवर परिणाम झाला होता. यामुळे राज्यातील अनेक शेतकऱ्यांचे मोठ्या प्रमाणात नुकसान झाले परिणामी, शेतकऱ्याला आपले पीक कमी किंमतीत विकावे लागले. गोंदिया जिल्ह्यातील शेती मागासलेली आहे. उडीद, मका, पशुखाद्य आणि भाजीपाला पेरणीसाठी बियाणे, खत व रसायने बरोबर उपलब्ध होत नाहीत. लॉकडाऊनच्या काळात सरकारने बियाणे, खते आणि रासायनिक दुकाने उघडण्याची सुविधा दिली असली तरी, जिल्ह्यातील खेड्यातील शेतकरी शहरात पोचू शकले नाही.

रोजगारासाठी स्थलांतर भारतात सामान्य आहे. भारतात हंगामी स्थलांतर (विशेषत: ऑफ-सीझन दरम्यान कृषी शेतकरी), रोजगाराच्या कारणास्तव आंतर-राज्य आणि राज्यांतर्गत स्थलांतर असे विविध प्रकारचे स्थलांतर पाहिले जाते नागपूर, पुणे, औरंगाबाद, मुंबई इ. असे जिल्हे आहेत जे उच्च औद्योगिक प्रगती दर्शवित आहेत आणि त्यांच्या वाढीस मदत करण्यासाठी सुविधा व्यवस्थापन, संघटित किरकोळ, बांधकाम इत्यादी विविध क्षेत्रांमध्ये कुशल मनुष्यबळाची गरज आहे बऱ्याच स्थलांतरितांना योग्य प्रशिक्षण/अनुभवाशिवाय या क्षेत्रांमध्ये नोकरी मिळते आणि त्यांना कमी प्रोफाइलची नोकरी मिळते. कोरोनाच्या काळात या क्षेत्रात लॉकडाऊनमुळे जाने शक्य नव्हते यामुळे ते रोजगाराला मुकावले होते लॉकडाऊनमुळे पशुसंवर्धन, कुक्कुटपालन इत्यादी शेतीविषयक सहाय्यक उद्योगांमध्ये गुंतलेल्या लोकांचीही वाईट परिस्थितीहोती. पोल्ट्री फार्मचे व्यवसाय नासाडीच्या मार्गावर आले होते.

गोंदिया जिल्ह्यांमध्ये पुरेशा औद्योगिक क्रियाकलापांचा अभावआधीपासुनच आहे. त्यामुळे जिल्ह्यातील लोकांना रोजगारासाठी अन्य पर्याय शोधावे लागतात. असाच एक उपाय असा असू शकतो की, ज्या जिल्ह्यांची प्रगती होत आहे आणि त्याच्या विकासासाठी कुशल मनुष्यबळाची गरज आहे अशा जिल्ह्यांना मनुष्यबळाचा पुरवठा करणारा जिल्हा असू शकतो परंतु लॉकडाऊनमुळे हे शक्य झाले नाही. कोरोनामुळे गोंदिया जिल्ह्यातील कोंबडीचे बाजार नष्ट झाले होते आणि यात मोठ्या प्रमाणात शेतकऱ्यांचे भांडवलात अडकले होते. मोठ्या संख्येने लोक गावात परत आल्याने शेती क्षेत्रावर रोजगारासाठी अतिरिक्त दबाव निर्माण झाला होता. कृषी-आधारित उत्पादनांसाठी पुरवठा साखळी प्रभावीत झाली होती.

गोंदिया जिल्ह्यातील तरुणांचा असा विश्वास आहे की राज्यातील इतर जिल्ह्यांच्या तुलनेत पुरेशा दर्जेदार शैक्षणिक संस्था विशेषतः उच्च शिक्षणात नाहीत. विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षणासाठी जिल्ह्याबाहेर नागपूरला जावे लागते. कमी फी, उत्तम पायाभूत सुविधा आणि पुरेशा सुविधांमुळे विद्यार्थी खाजगी संस्थांपेक्षा सरकारी संस्थांना प्राधान्य देतात. परंतु लॉकडाऊनमुळे हे विद्यार्थी जिल्ह्याबाहेर प्रवास करू शकले नाही. लॉकडाऊनच्या काळात पिकाच्या तयारीत शेतकऱ्यांचे सर्व भांडवल खर्च झाले होते. शेतातील नांगरणीनंतर बियाणे, खते, रसायने, सिंचन इ. मध्ये गुंतवणूक केलेले भांडवल जेव्हा पिकाचा उत्पादन घेऊन निघाले नाही, लहान उत्पादकांना या संकटाचा सामना करावा लागला. मुख्य पिकांना वगळता ग्रामीण भागात फलोत्पादन, दूध आणि कुक्कुट बाजारातील बाजारभाव खाली आले होते

परप्रांतीयांच्या घरी परत गेल्यामुळे शहरातून पैसे पाठविण्याचे प्रमाण लक्षणीय खाली आले होते, ज्यामुळे येत्या काळात या भागाचा विकास थांबून गेला होता. गोंदिया जिल्ह्यात काही क्षेत्रात पेरणीचे काम पूर्ण झाले होते, परंतु शेतकरी डस्टर पंप, सौर मेणबत्त्या आणि ताडपत्रीसाठी भटकत होते.

लॉकडाऊनच्या काळात युवकांनी उपस्थित केलेली एक महत्त्वाची चिंता म्हणजे जिल्ह्यात औद्योगिक क्रियाकलापांचा अभाव आणि त्यामुळे स्थानिक पातळीवर नोकऱ्या मिळणे अशक्य होते. प्रथम प्राधान्य हे मुख्यतः नोकरीच्या सुरक्षिततेमुळे सरकारी क्षेत्रात काम करणे आहे. काम करण्यासाठी प्राधान्य दिलेल्या क्षेत्रांमध्ये IT, ऑटोमोबाईल आणि इतर उत्पादन उद्योगांचा समावेश होतो. पुणे, मुंबई, नागपूर, नाशिक, औरंगाबाद इत्यादी नोकरीच्या संधी शोधण्यासाठी तरुण इतर ठिकाणी स्थलांतर करण्यास आजही इच्छुक आहेत. जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांवर कोरोना विषाणुचा परिणाम पिकासाठी बियाणे, ट्रॅक्टर, कामगार समर्थन, औषधे यासारख्या उत्पादनांच्या घटकांच्या अनुपलब्धतेमुळे अधिक झाला. जिल्ह्यातील कृषी क्षेत्रातील अपेक्षित रोजगार कपात झाली होती. लॉकडाऊनमुळे बहुतेक उपलब्ध कामगार स्थलांतरांचे बळी ठरले. शेतीत मजूर न मिळाल्याची ही एक मोठी समस्या असल्याचे दिसू आले. कोरोना विषाणूच्या भीतीने बहुतेक कामगार आपल्या गावी परत गेले होते, ज्यामुळे रब्बीनंतरच्या कृषी कार्यांसाठी कामगारांची मोठी कमतरता निर्माण झाली होती आणि खरीपमध्ये धान लागवड होण्यास मोठी समस्या निर्माण झाली होती. भाजीपाल्याचे पीक एक प्रकारे घरी पोचले, परंतु धान पिकविण्यात अडचण आली. शहरांमधून स्थलांतर करण्याऱ्या शेतमजुरांची उपलब्धता खेड्यांमध्ये उपलब्ध आहे परंतु जेथे मोठी शेती आहे तेथे वेळेवर कापणीचे व पेरणीचे काम पूर्ण करणे कठीण झालेहोते. त्याच्यावरील हवामान बदल हे शेतकऱ्यांच्या कपाळावर चिंतेचे कारण होते.

शेजारच्या राज्यांमध्ये, उद्योगाला तांदळाच्या कोंडावरील कर-सवलत (व्हॅट), कृषी आधारित उत्पादनांवर अनुदान आणि कमी वीज दर यासारखे फायदे मिळतात. त्यामुळे गोंदियातील मिलिंग युनिट्स स्पर्धात्मक होऊ शकत नाहीत पूर्वी या राज्यातील लोक गोंदिया जिल्ह्यात राईस मिलमध्ये काम करण्यासाठी येत होते. या राज्यांतील औद्योगिक प्रगतीमुळे, लोकांना तेथे नोकरी मिळू लागली आहे आणि गोंदिया जिल्ह्यातील काही मिलिंग युनिट्सना सध्या पुरेसे कुशल कामगार मिळत नाहीतआणि जे मजूर येतात ते लॉकडाऊनमुळे गोंदिया जिल्ह्यात येऊ शकले नाही. मोहा, चूनी, ढेप, सरकी या वस्तूंच्या बाजारपेठेत पुरवठा कमी झाल्याने भाव वाढला होता ज्याचा परिणाम पशुपालकांना झाला, परंतु याचा लाभ काही लोकांना झाला. अशा बऱ्याच कंपन्या आहेत ज्या कृषी उत्पादनांची निर्मिती करतात परंतु लॉकडाऊनच्या काळात सुरू असलेल्या कुलूपबंदीमुळे अपुऱ्या वाहतुकीमुळे खेड्यांमधून निघणारे कच्चे माल वाया जातगेले. यामुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नावर मोठे संकट उभे झाले होते. उदाहरणार्थ हॉटेल, रेस्टॉरंट्स इत्यादी बंद पडल्यामुळे भाज्यांची मागणी कमी झाली होती. कार्यक्रम आणि धार्मिक स्थळांवर बंधने घातल्याने गोंदिया जिल्ह्यातील फुलांची लागवड करणारे शेतकरी देखील प्रभावित झाले होते. एकंदरीत, कोरोना संसर्गाच्या संकटाच्या वेळी, गोंदिया जिल्ह्यातील शेतकरी व शेतमजुर यांनी सर्व अडचणींचा सामना केला आहे

निष्कर्ष:

अध्ययनात असे लक्षात आले की, जरी लॉकडाऊनच्या काळात जिल्ह्यातील शेतकरी अडचणीत सापडला असला तरी जिल्ह्यात भविष्यात व्यक्तींसाठी मागणी किंवा नोकऱ्या निर्माण होण्याची शक्यता आहे. मागणी वाढवणारी क्षेत्रे कृषी आणि संबंधित आणि इमारत, बांधकाम आणि रिअल इस्टेट असणे अपेक्षित आहे. जिल्ह्यात कुशल कर्मचाऱ्यांच्या गरजा वाढण्याची शक्यता आहे, कारण अर्ध-कुशल आणि कुशल कामगारांसाठी जास्तीत जास्त मागणी निर्माण होईल. बांबू, सागवान लाकूड इत्यादी जंगलावर आधारित संसाधन, कृषी आधारित आणि अन्न प्रक्रिया उद्योग यांचा जीडीपी मध्ये वाटा वाढण्याची शक्यता आहे शासनाने किसान सन्मान राशीच्या नियमित हप्त्या शिवाय काही ठोस दिलासा देण्यासाठी पुढाकार घ्यायला हवा, भूमिहीन शेतकरी व शेतमजुरांना मदत योजनाही आवश्यक आहे जिल्ह्यात औद्योगिक उपक्रमांचा अभाव आहे. जिल्ह्यांमध्ये फार मोठे आणि मध्यम उद्योग नाहीत. राज्यभरातील उद्योगांना म्हणजे राज्यातील कोणत्याही जिल्ह्याचे स्वरूप लक्षात न घेता समान प्रोत्साहन पॅकेज मिळते आणि ते त्यांचा व्यवसाय स्थापित करण्यासाठी विकसित जिल्ह्याला प्राधान्य देतात. गोंदिया जिल्हा हा आदिवासी पट्टू यात येतो आणि उद्योगांना जिल्ह्यात त्यांचे युनिट स्थापन करण्यासाठी पुरेसे प्रोत्साहन दिले जावे. जिल्ह्याचा विकास करण्यासाठी जिल्ह्यात महत्त्वपूर्ण कौशल्य आणि उच्च-कौशल्यीकरण प्रयत्न आवश्यक आहेत.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- *डॉ. भारत खुशलानी, कोरोनाव्हायरस (हिंदीसंस्करण), राजमंगल प्रकाशक; पहिली आवृत्ती (10 मे 2020)*
- *जिल्हा गोंदिया, जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, अर्थ व सांखिकी संचलनालय महाराष्ट्र शासन मुंबई 2001, 2011, 2018, 2019,2020,2021*
- *व्ही.के. पुरी, एस. के. मिश्रा, भारतीय अर्थव्यवस्था, हिमालय पब्लिकेशन,39 वा सुधारित (2021)*
- *दत्त आणि सुंदरम, भारतीय अर्थव्यवस्था, एस.चांद पब्लिकेशन, (2020)*
- *आहुजा राम, भारतातील सामाजिक समस्या, रावत प्रकाशन चौथी आवृत्ती, (2021)*
- *डॉ. सुधाकर इंगळे प्रा. प्रवीन कामथे, संशोधन पद्धति, साई ज्योति प्रकाशन,नागपुर, (2020)*
- *Surjit Singha, Impact of COVID-19 on Economy, Business, Education and Social Life, The Native Tribe publication, July 11, 2020.*
- *Dr Swapneil Parikh, Maherra Desai, Dr Rajesh Parikh, The Coronavirus: What you Need to Know about the Global Pandemic, Penguin eBury Press (22 June 2020)*

वर्तमानपत्र : *नवभारत, लोकमत, टाईम्स ऑफ इंडिया*

संकेतस्थळ:

- *https://mahades.maharashtra.gov.in/files/publication/Bhandaradsa_2006_07.pdf*
- *https://des2.mahaonline.gov.in/files/publication/dsa_gondia_2012.pdf*
- *https://nsdcindia.org/nsdcreports*
- *https://hi.wikipedia.org/wiki/%E0%A4%97%E0%A5%8B%E0%A4%82%E0%A4%A6%E0%A4%BF%E0%A4%AF%E0%A4%BE_%E0%A4%9C%E0%A4%BF%E0%A4%B2%E0%A4%BE*
- *https://www.researchgate.net/publication/338547755_SOCIO-ECONOMIC_STUDY_AND_TRADITIONAL_USES_OF_BAMBOO_IN_GONDIA_MS_INDIA*
- *https://www.indiastatdistricts.com/maharashtra/gondia-district*
- *https://en.wikipedia.org/wiki/Gondia_district*
- *http://dcmsme.gov.in/old/dips/Gondia%20dips%2012-13.pdf*